

Muratova Nafisa Baratovna
Samarqand davlat pedagogika instituti
pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Sahoddinova Guzal Sobid qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti
talabasi

O'QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA KOGNITIV YONDASHUVNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'limda kognitiv yondashuvning o'rni va uning o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola kognitiv usul haqidagi nazariy va amaliy yondashuvlarni yoritadi, bilish (idrok) jarayonining asosiy komponentlari – idrok, xotira, fikrlash, e'tibor – va ularning roliga e'tibor qaratadi. Turli pedagogik texnologiyalar (masalan, interfaol ta'lim, muammoli topshiriqlar, loyiha ishlari) va metakognitiv strategiyalar ta'lim jarayonida o'quvchilarning tanqidiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi misollar bilan ko'rsatib berilgan. Maqolada O'zbekiston hamda xalqaro tajriba, jumladan, PISA ta'lim baholash natijalari kabi faktlar tahlil qilinib, kelajak uchun prognozlar berilgan. Mualliflar ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, kognitiv qobiliyatlarni faollashtiruvchi tarzda tashkil etish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: kognitiv yondashuv, mustaqil fikrlash, kognitiv faollik, metakognitiv strategiyalar, innovatsion ta'lim texnologiyalari.

РОЛЬ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ К МЫШЛЕНИЮ

Аннотация. В статье анализируется роль когнитивного подхода в современном образовании и его вклад в развитие самостоятельного мышления учащихся. Раскрываются теоретические и практические аспекты когнитивного подхода, рассматриваются основные компоненты познавательного процесса – восприятие, память, мышление, внимание – и их значение для обучающихся. Приведены примеры педагогических технологий (интерактивное обучение, проблемное обучение, проектные методы) и метапознавательные стратегии, способствующие развитию критического и независимого мышления студентов. Исследование опирается на опыт Узбекистана и международные данные (например, результаты PISA), делается анализ достижений и проблем. В заключении предлагаются рекомендации по созданию учебной среды, стимулирующей познавательную активность и самостоятельность учащихся, а также приведены прогнозы развития образования.

Ключевые слова: когнитивный подход, самостоятельное мышление, познавательная активность, метапознавательные стратегии, инновационные образовательные технологии.

THE ROLE OF COGNITIVE APPROACH IN DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT THINKING SKILLS

Annotation. The article examines the significance of the cognitive approach in modern education and its contribution to developing students' independent thinking. It presents both theoretical and practical aspects of the cognitive approach, considering key components of the learning process – perception, memory, thinking, attention – and their roles in student learning. The paper offers examples of pedagogical technologies (interactive learning, problem-based learning, project work) and metacognitive strategies that can foster students' critical and independent thinking. Drawing on experiences from Uzbekistan and international data (e.g. PISA results), the study analyzes current achievements and challenges. In conclusion, recommendations are made for creating a learner-centered educational environment that stimulates cognitive activity and self-reliance, along with forecasts for the future of education.

Keywords: cognitive approach, independent thinking, cognitive activity, metacognitive strategies, innovative educational technologies.

Zamonaviy ta'lim tizimida nafaqat yangi bilim berish, balki o'quvchilarga mustaqil fikrlashni o'rgatish, ularning ijodiy va tanqidiy ko'nikmalarini rivojlantirish eng muhim maqsadlardan biridir[1]. XXI asr sharoitida axborot ko'lamining kengayishi va tezkor o'zgaruvchanlik sharoitida odamdan faqatgina eslab qolish qobiliyati emas, balki o'rganilgan materialni tahlil qilish va yangi sharoitda qo'llash san'ati talab etiladi. Shu bois, ta'limda kognitiv yondashuv — o'quvchining bilimni tashqi manbalardan mustaqil qidirib topishi, idrok etishi va sintez qilishi — alohida ahamiyat kasb etmoqda[4].

"Kognitiv" atamasi lotincha *cognitio* so'zidan kelib chiqib, "bilish" yoki "o'rganuvchi" degan ma'noni anglatadi[5]. To'raqulova fikricha, ta'lim kognitiv jarayonning tarkibiy qismi bo'lib, u nazariy bilimlarni amaliy qo'llashga, muammolarni hal etishga undaydi, shuningdek o'quvchilarda idrok, e'tibor, xotira va fikrlash kabi turli kognitiv funksiyalarni faollashtiradi[5]. Boshqacha aytganda, kognitiv yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchi faqat darslikdagi ma'lumotlari yodlashemas, balki mavzuni chuqur anglash va mustaqil tadqiq qilish orqali o'z bilim omborini boyitadi[4]. Masalan, odatiy dars yakunida o'qituvchi faqat ma'lumotni aytishdan ko'ra, o'quvchilarga dars mavzusiga oid savollar berib, ulardan o'z izlanishlarini boshlashni talab qilishi kognitiv yondashuvga xos yondashuv sanaladi.

Yangi ta'lim paradigma kredit-modul tizimi joriy etilishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u o'quvchilarning bilim egallashini mustaqil baholash va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Darhaqiqat, ta'lim jarayoni faqat tayyor ma'lumot berishdan iborat emas; u o'quvchida mustaqil fikrlash va hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Qolaversa, PISA-2022 natijalariga ko'ra O'zbekiston yoshlari ijodiy fikrlash bo'yicha jahonda o'rtacha ko'rsatkichidan ancha past baholanganini ko'rsatdi (o'zbekistonlik 15 yoshli o'quvchilar o'rtacha 14/60 ball to'plagan, OECD o'rtacha – 33 ball)[6]. Bu esa ta'lim tizimida mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini kuchaytirish zarurligini yana bir bor ko'rsatib turibdi.

Tanqidiy fikrlash va metakognitiv strategiyalar ham muhim hisoblanadi. Meta- darajasi, ya'ni o'z-o'zini kuzatish va boshqarish salohiyati o'quvchilarga nimani bilishini, nimani bilmasligini tushunishga, o'qish strategiyasini rejalashtirishga yordam beradi[1]. Shu bois, ta'lim jarayonida nafaqat informatsion bilim uzatish, balki o'quvchilarga axborotni qayta ishlash, tahlil qilish va muammolarni mustaqil hal qilish imkonini beruvchi kognitiv faoliyatlar muhim ahamiyatga ega. Kognitiv yondashuvda o'qituvchi o'quvchi konsepsiyalarini to'g'ri idrok etishi va mavzuga asoslangan savollar berish orqali bilimni mustahkamlashga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan, maqolada kognitiv ta'lim metodlari, interaktiv texnologiyalar, ijodiy yondashuv va yangi pedagogic metodlarning mustaqil fikrlashrivojiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Quyida avvalo kognitiv jarayonlarning mohiyati va ta'limdagi o'рни haqida so'z yuritamiz.

Kognitiv jarayon va ta'limdagi roli

Kognitiv jarayonlar deb inson ma'lumotni anglash va yangi bilimga ega bo'lish jarayonlari tushuniladi. Ular bilish, idrok, e'tibor, xotira va fikrlash kabi elementlarni o'z ichiga oladi. Masalan, To'raqulova fikricha, kognitiv jarayonlar — yangi bilim olish, savollarga javob berish va qaror qabul qilish jarayonlari bo'lib, unda idrok, e'tibor, xotira, fikrlash va boshqa kognitiv qobiliyatlar faollashadi[5]. Demak, o'qish jarayonida o'quvchi ma'lumotni payqay boshlaydi, unga e'tibor bilan yondashadi va mantiqan tahlil qiladi.

Ta'lim jarayonida kognitiv yondashuv sog'lom muloqot, faol o'qish va mantiqiy natijaga erishishni ta'minlaydi. Bu, bir tomondan, ijrochi hisoblangan o'quvchiga emas, balki faol izlovchi va o'rganuvchi shaxslarga ustunlik berishni ko'zda tutadi. Kognitiv uslub — o'qitishning shunday usuli bo'lib, unda fikrlash, idrok va ma'lumotni qayta ishlash jarayonlari rag'batlantiriladi[5]. Maqsad – o'quvchi mustaqil ravishda yangiliklarni o'rganib, ularni mavjud bilimiga integratsiya qila olishi. Masalan, dars davomida ma'lum bir konsepsiya tushuntirilgach, o'quvchiga shu

tushunchaga oid qo'shimcha vazifalarni berish orqali uning o'z-o'zini kuzatishi va o'zlashtirgan bilimni mustahkamlashi ta'minlanadi.

Kognitiv yondashuvda o'qituvchi rolini qayta ko'rib chiqish kerak: u ma'lumot manbai bo'lishdan ko'ra yo'l ko'rsatuvchi va rahbar sifatida harakat qiladi. Ta'lim jarayonida vazifa va savollar shu darajada shakllantiriladiki, ular o'quvchida qiziqish uyg'otishi, mustaqil o'rganishga undashi lozim. Misol uchun, shaxmat o'yini kognitiv jarayonlarning rivojiga yaxshi misol bo'lishi mumkin: sportchi o'zi bilan bo'lib o'tgan g'alabadan tashqari, har bir yurish va natijani tahlil qilib, keyingi safar taktik yondashuvini takomillashtiradi. Ta'limda ham shunday: o'quvchi qilingan xatolarni tahlil qilib, yangi strategiyalar ishlab chiqsa, uning mustaqil fikrlashi va tafakkur salohiyati o'sadi.

Kognitiv yondashuvda o'quv jarayonida quyidagi asosiy bosqichlar e'tiborga olinadi:

1. **Bilim ufqlarini kengaytirish:** Ta'lim o'quvchilarga yangi ma'lumotlar, tushunchalar va g'oyalarni mustaqil o'rganish imkonini beradi, bu esa ularning kognitiv o'sishiga xizmat qiladi[5].

2. **Fikrlashni rag'batlantirish:** Ta'lim o'quvchilarda idrok, diqqat, xotira, fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlik kabi kognitiv funksiyalarni faollashtiradi hamda rivojlantirish uchun turtki beradi[5]. Bu bosqichda savollarni tizimli yechish, analogiya qilish yoki konsepsiyalar orasidagi bog'liqlikni aniqlash kabi mashqlar yordam beradi.

3. **Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** O'qish jarayonida o'quvchi turli ma'lumotlarni tahlil qilib, ularni baholab, farqlay boshlaydi. Ta'lim tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi, olingan ma'lumotni tanqidiy ko'zdan kechirish va o'z nuqtai nazarini shakllantirish qobiliyatini oshiradi[5]. Misol uchun, o'quvchiga tarixiy manbalarni taqqoslash yoki matematik masalaga turli yechim usullarini taklif qilish kabi topshiriqlar berish bu jarayonni rag'batlantiradi.

4. **Muammolarni hal qilish qobiliyatini mustahkamlash:** Ta'lim turli muammolar va vaziyatlar kontekstida o'quvchilarga qaror qabul qilish va yangi sharoitlarga moslashish ko'nikmalarini berishga intiladi[5]. Bunda o'quvchilarga loyiha ustida ishlash, tijorat masalalari simulyatsiyasi yoki laboratoriya tadqiqotlari berish muhim, chunki ular real hayotdagi muammolarni hal qilish tajribasini beradi.

5. **Metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish:** Dars jarayonida o'quvchilar o'z fikrlash jarayonini tahlil qilishga va boshqarishga o'rganishadi. Ta'lim ular uchun qanday o'rganish usullari samarali ekanligini aniqlash, masalan, vaqtni boshqarish yoki bilimingizni nazorat qilish uchun reja tuzish orqali metakognitiv qobiliyatlarni shakllantiradi[5].

6. **Kognitiv moslashuvchanlikni shakllantirish:** Ta'lim boshqacha fikrlash usullarini qo'llash, bir masalani turli yondashuvlar bilan yechish imkoniyatini beradi. Bunday moslashuvchanlik ijodiy va konstruktiv tafakkurni rivojlantiradi, chunki o'quvchi turli fikr nuqtalarini solishtirib, moslashuvchan qarorlar qabul qila oladi[5]. Masalan, masala yechimiga bir necha yo'llar topish uni faqat bir metodga suyanib ishlashdan ko'ra keng dunyoqarashni rivojlantiradi.

Ushbu bosqichlar majmui sifatida ta'lim o'quvchilarda bilimni qabul qilish va qayta ishlashni kuchaytirib, ularni mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxsga aylantirishga xizmat qiladi[5]. To'raqulova ta'kidlaganidek, "Ta'lim o'quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish va rivojlantirish uchun kuchli vosita bo'lib, ularning kognitiv o'sishiga, aqliy moslashuvchanligiga va o'qishda hamda hayotda muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi"[5].

Kognitiv ta'lim metodlari va amaliyotda namoyon bo'lishi

Kognitiv yondashuvni ta'lim amaliyotiga tatbiq etishda turli innovatsion metodlar muhim rol o'ynaydi. Masalan, interaktiv dars usullari ("brainstorming", "rolli o'yin", "klaster usuli", "kontseptual xaritalar" kabi) bolalarning mustaqil fikrlash va ijodkorlik salohiyatini oshiradi. Jumanazarova va Rakhmonova tahliliga ko'ra, interaktiv yondashuvlar o'quvchilarning darsga qiziqishi va faol ishtirokini oshirishda muhim o'rin tutadi, ular muammo yechishga, yangicha g'oyalarni ilgari surishga va ijodiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi[3].

Muammoli ta'lim (muammo asosida ta'lim) ham kognitiv metod sifatida keng qo'llaniladi. Bu usulda dars ma'lum bir muammo, masalan, ekologik yoki madaniy voqea atrofida tashkil

qilinadi. O'quvchilar mustaqil izlanish olib borib, muammoni tahlil qiladi, g'oyalar taklif qiladi va yechim ishlab chiqadi. Natijada o'quvchilar faqat tayyor javobni yodlash o'rniga, mustaqil tahlil va yakuniy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Loyihalar asosida ta'lim (project-based learning) ham kognitiv o'qishning samarali vositasi hisoblanadi. O'quvchilar real dunyo muammosi bo'yicha loyiha ustida ishlaganda, ular o'z resurslarini boshqarish, o'z-o'zini tashkil etish va bilimlarni amaliy qo'llashni o'rganadi. Bunday muhit mustaqil fikrlash va mas'uliyatni oshirishga xizmat qiladi. Masalan, fan olimpiadasiga tayyorlanayotgan o'quvchilar muayyan mavzu bo'yicha mustaqil ishlash orqali nafaqat bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o'z-o'zini boshqarish malakasini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, texnologiya vositalari orqali kognitiv yondashuvni qo'llash ko'paymoqda. Masalan, onlayn simulyatorlar, didaktik o'yinlar va masalalarni 3D modellash orqali o'quvchi o'zini faol ravishda ishtirok etuvchi deb his etadi. Ushbu metodlar kognitiv faoliyatni rag'batlantiradi va mustaqil fikrlashga asoslangan bilim olishni qo'llab-quvvatlaydi.

Umuman olganda, tadqiqotlar ko'rsatadiki, innovatsion interaktiv metodlar boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlash salohiyatini oshirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchi darsda faqat bilim uzatish bilan cheklanmay, balki tanqidiy savol berish, muammoli vaziyatni muhokama qilish va o'quvchilarga bir-birlari bilan fikr almashish imkoniyatini yaratishi kerak.

O'zbekiston tajribasi va xalqaro tendentsiyalar

O'zbekiston maktablarida ham kognitiv yondashuvni joriy etish bo'yicha qator qadamlar tashlanmoqda. Masalan, so'nggi yillarda "loyiha ishi", "bilim poygasi", "elektron portfel" kabi innovatsion shakllar kengaymoqda. O'qituvchilar turli mavzular bo'yicha o'quvchilar guruhini shakllantirib, ularga mustaqil izlanish uchun manbalarni topshiriq berishi – bularning barchasi kognitiv faoliyatni rag'batlantiradi.

Xalqaro baholashlar ham kognitiv ko'nikmalar muhimligini tasdiqlaydi. Masalan, PISA-2022 natijalarida ijodiy fikrlash bo'yicha O'zbekistondagi o'quvchilarning ochiq fikrlash ko'nikmalari umumiy o'rtachadan past ekanligi qayd etildi[6]. Bu o'z navbatida, ta'lim siyosatida mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha islohotlar zarurligini ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, Xalqaro PISA va PIRLS dasturlari o'quvchilarning ijodiy fikrlashni baholovchi instrumentlar taqdim etib, davlatlarga o'z ta'lim tizimlarini solishtirish va takomillashtirish imkonini beradi[4].

Bizda ham kognitiv yondashuv asosida o'quv rejalarini qayta ko'rib chiqish, dars mashg'ulotlariga ko'proq guruh ishlari va muammoli suhbatlarni kiritish kabi mexanizmlar paydo bo'lmoqda. Ta'lim samaradorligini oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaror va farmonlarida o'quvchilarning mustaqil ijodkorligini rag'batlantirish, til va mantiq asosida fikrlashga urg'u berish aytiladi.

Shuni alohida qayd qilish kerakki, kognitiv yondashuv faqat o'quvchilarda boy bilim to'plashni emas, balki bu bilimni turli kontekstlarga moslab, ijodiy yechimlar topish ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

Eng muhimi, bu yondashuv bo'yicha olib borilgan barcha sa'y-harakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish talablariga javob beradi. Chunki bugungi kunda baholash tizimlari (PISA, TIMSS, PISA Creative Thinking) bolalarni testdan ko'ra muloqot va ijodiy topshiriqlarga tayyorlashga e'tibor qaratgan. Kognitiv yondashuv – ya'ni o'quvchilarni faollikka chaqiruvchi, o'z-o'zini rivojlantiradigan o'qitish – aynan shunday zamonaviy ta'lim strategiyasining muhim bo'g'ini sanaladi.

Ushbu maqolada kognitiv yondashuv va o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilindi. Kognitiv ta'lim metodlari o'quvchilarning idrokini, xotirasini va mantiqiy fikrlashini faollashtirib, ularni mavjud bilimni tanqidiy qayta ishlashga yo'naltiradi. Bunday jarayon o'quvchilarga faqat bilim olish bilan cheklanmasdan, o'zi bilimi uchun mas'ul bo'lish va tanqidiy qarashni rivojlantirish imkonini beradi.

Interaktiv dars metodlari (muammoli topshiriqlar, "aqliy hujum", loyihalar, elektron portfel va boshqalar) va metakognitiv strategiyalar (masalan, o'qish maqsadini belgilash, dars

234 yakunida o'z ishini tahlil qilish) o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois, o'qituvchilarga dars rejasida kognitiv masalalar va tanqidiy savollar ustuvor o'rin egallashi maqsadga muvofiq.

Darsni faol holat bilan boshlash. Masalan, sinfga real hayotdan olingan voqea yoki muammoni keltirib, o'quvchilarni unga yechim topishga chaqirish. Bu metodi ilmiy seminar, muammoli ssenariy, yoki global muammolar diskussiyasi orqali amalga oshirish mumkin.

Interaktiv texnologiyalarni qo'llash. Guruh ishlari, loyihaviy vazifalar va an'anaviy darslardan tashqari onlayn testlar va simulyatsiyalarni kiritish (masalan, virtual laboratoriya, muloqotchilar roli) o'quvchilarning qiziqishini oshiradi. Yangi texnologiya o'quvchini o'zi boshqaruvchan tomon sifatida rivojlantiradi.

Metakognitiv mashg'ulotlar. Har darsdan keyin o'quvchilarni o'z bilimi ustida qayta fikrlashga chorlash: nimalarni o'rganishganini, qanday qiyinchiliklar bo'lganini tahlil qilish. Bunda "Siz bu mavzuni endi yaxshi tushunib oldingizmi?", "Qaysi savolga javob topolmadingiz?" kabi savollar berish mumkin. Bunday faoliyat o'quvchilarda o'z-o'zini baholash va rejalashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Darsni xilma-xil metodlar bilan boyitish. Auditoriyaviy tinglashdan tashqari, o'quvchi ma'lumotni o'zi yaratishi, guruhda taqdimot tayyorlashi va o'z yechimlarini himoya qilishi uchun topshiriqlar berish. Masalan, grammatika darsida yangi qoidani o'qituvchi tushuntirsa, so'ng o'quvchilarni unga oid misollarni ishlab chiqishga undash. Bu mustaqil fikrlashni shakllantiradi.

Rag'batlantirish tizimini kiritish. Mustaqil tadqiqotlar, loyiha ishlari, hayotiy muammolarni hal etish bo'yicha erkin faoliyat uchun baho tizimini qat'iy, ammo adolatli qilish. Mukofotli dasturlar (ilmiy klublar, to'garaklar, tanlovlar) o'quvchilarni ijodiy ishlashga undaydi. O'qituvchilarga esa kognitiv yondashuvga oid seminar va treninglarda ishtirok etishni davom ettirish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv yondashuv o'quvchilarning mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirish uchun asosiy omillardan biridir. Agar ta'lim muassasalari ushbu usulni tatbiq etsa, o'quvchilar kelajakda murakkab vaziyatlarni mustaqil yechish, yangi g'oyalar yaratish va zamonaviy dunyoda raqobatlashish uchun zarur bo'lgan tafakkur salohiyatini mustahkamlashlari mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rasulov E. M. O'quvchilar kognitiv va metakognitiv faoliyatini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari // Qo'qon davlat pedagogika instituti Ilmiy Xabarleri. – 2025. – №6 (C-seriya). – B. 500–506.
2. Abkarova Z. A., Husanova G. T. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lingvokognitiv faoliyatini rivojlantirishda neyrolingvistikaning o'rni // Progress Annals: Journal of Progressive Research. – Vol.2, Iss.4. – Apr. 2024. – P. 58–63.
3. Jumanazarova G., Rakhmonova Z. Innovatsion interaktiv metodlarning boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlashni rivojlantirishdagi roli // Luchshie Intellektualnye Issledovaniya. – 2025. – №42 (Apr.). – P. 160–167.
4. Isayeva Sh.B. A new approach to psychological issues in literature being introduced in their classes // International bulletin of applied science and technology
5. To'raqulova R. I. Ta'lim kognitiv jarayon sifatida // Pedagoglar ilmiy-tadqiqot jurnali. – 2024. – B. 225–228.
6. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Uzbekistan (Country Note). – 2024. – 18 June 2024. – 20 b. (PDF).